

Que fai que a democracia funcione? Cultura, economía e diferenzas territoriais na Italia contemporánea

De onde sae un bo goberno? Depende da riqueza ou é ao contrario? Que papel desempeña a cultura no rendemento institucional e económico dunha sociedade? Este artigo aborda estas cuestións, tan antigas como a mesma socioloxía, por medio dunha discusión analítica e empírica do traballo recente de Robert D. Putnam. En primeiro lugar, describe o traballo empírico de Putnam sobre as rexións italianas e a evolución da súa análise e do seu marco teórico. En segundo lugar, pon a proba empiricamente as conclusións de Putnam sobre a relación entre cultura cívica e rendemento económico con datos ecolóxicos sobre as provincias italianas. A conclusión é que Putnam tirou conclusións demasiado amplas: se ben el propón unha explicación cultural-histórica da diferenza entre a Italia setentrional e a meridional, esta análise empírica demostra que a cultura cívica e o rendemento económico son dous fenómenos diferentes, (fortemente) relacionados ao longo de períodos temporais dilatados pero relativamente independentes a curto prazo. O efecto a longo prazo da cultura cívica do pasado sobre o rendemento económico actual non é máis forte ca o efecto do rendemento económico do pasado sobre a cultura cívica actual.&

& Palabras clave: cultura cívica, capital social, rendemento económico, desenvolvemento territorial

Administración&Ciudadanía. _1/2006

8_ administración & ciudadanía.

1. INTRODUCCIÓN

De onde sae un bo goberno? Depende da riqueza dun país ou á inversa? Que papel desempeñan as ideas nunha sociedade? Teñen impacto sobre o comportamento económico, ou a idea que as persoas teñen de si mesmas consiste principalmente en ideoloxía e falsa consciencia? Por citar a dous pais da socioloxía: tiña razón Karl Marx cando dicía que a estrutura (a organización socioeconómica da sociedade) produce a superestrutura (a cultura), ou tiña Max Weber cando afirmaba, contradicindo a Marx, que o motor da historia son as ideas?

Este artigo trata estas cuestións, tan vellas como a propia ciencia social, mediante unha discusión analítica e empírica acerca do traballo recente de Robert D. Putnam, o politólogo estadounidense que insuflou nova vida ao debate sobre 'a cultura e a economía'. Esta renovación foi consecuencia dos principais achados da influente investigación encabezada por Putnam (1993) e os seus colegas acerca das rexións italianas, e principalmente da súa interpretación dos resultados no que respecta á diferenza en desenvolvemento social e económico entre rexións. De acordo co propio autor, esta interpretación revalidou a postura 'socio-cultural' de estirpe weberiana, afirmando que a cultura cívica é unha das principais causas das enormes diferenzas en rendemento económico e institucional entre as rexións italianas.

Este artigo ten dous obxectivos. En primeiro lugar, describe o traballo empírico de Putnam en Italia, a evolución da súa análise e o seu marco conceptual e a súa influencia sobre a investigación subseguinte. En segundo lugar, pon a proba empiricamente os resultados de Putnam mediante datos ecolóxicos sobre as provincias italianas, e conclúe que Putnam esaxerou a interpretación dos seus achados en canto á relación entre cultura cívica e rendemento económico. O artigo está dividido en nove seccións: tras esta introdución, a segunda sección presenta o transfondo da investigación de Putnam; a terceira os resultados da investigación; a cuarta as reaccións que suscitou; a quinta sección analiza os mecanismos que relacionan capital social e cultura cívica; a sexta proporciona evidencia destes extraída do caso italiano; a sétima compara este debate coa investigación posterior; e na oitava sección conclúese.

2. O CASO DE ITALIA

A Constitución da República Italiana de 1946 establece que cada unha das vinte rexións administrativas que conforman o estado teña o seu propio goberno rexional elixido polos cidadáns, e que estes gobernos sexan responsables das políticas públicas de interese local. Esta disposición estaba en consonancia coa historia de Italia, unha historia de fragmentación política e diversidade cultural, pero chocaba coa política recente do estado italiano, nacido en 1859 e inspirado no modelo francés de estado forte e moi centralizado, con pouca autonomía para os territorios. Vinte anos de fascismo, desde os anos vinte ata os corenta, mantiveron esta centralización administrativa intacta na súa maior parte, e nalgúns casos ata a reforzaron, entre outros motivos porque as administracións locais estaban a miúdo en mans dos socialistas e outros partidos non fascistas. Só na década de 1970 se executou a disposición constitucional e se implantaron gobernos e parlamentos rexionais elixidos polo pobo. As novas institucións construíronse desde cero, creando as condicións, xeralmente moi difíciles de atopar nas ciencias sociais, dun bo 'experimento natural'.

Un grupo de sociólogos e politicólogos estadounidenses interesado na política e a sociedade italianas, encabezado por Robert Putnam, advertiu esta posibilidade. A súa idea era que as novas institucións locais, recentemente fundadas polo goberno nacional e substancialmente

similares en canto a deseño institucional, podían ser útiles para estudar a variación do seu rendemento institucional e os seus determinantes, grazas á posibilidade de controlar os seus trazos institucionais. Así, os investigadores serían capaces de responder a dúas preguntas cruciais: en primeiro lugar, poderían examinar o desenvolvemento das novas institucións e o seu efecto na política italiana; en segundo lugar, poderían estudar os factores externos que tivesen un impacto no rendemento institucional e, en particular, comparar o impacto dos factores socioeconómicos e socioculturais.

Tras dúas décadas de arduo traballo, os resultados (Putnam, 1993) valeron a pena. En primeiro lugar, a evidencia demostraba que as novas institucións tiveran un impacto sobre a política italiana desde moitos puntos de vista. As Administracións rexionais estaban máis preto dos intereses dos cidadáns que a Administración nacional, dábanlles aos políticos novas oportunidades de facer carreira e a posibilidade de desenvolver un estilo pragmático de elaboración de políticas e de confrontación política moi diferente con respecto ás posturas duras e contrapostas da política nacional deses anos. Pero non todo foi ben. As novas institucións rexionais non resolveron dous problemas inveterados do Estado italiano: resultaron non ser tan eficientes como se esperaba e, en particular, a variación no rendemento da nova institución entre as distintas rexións resultou ser descomunal. As rexións máis avanzadas, situadas no norte do país, funcionaron moito mellor que as máis atrasadas, situadas no sur.

Que o norte e o sur de Italia son moi diferentes xa o sabían os políticos e investigadores italianos (Trigilia, 1992; Mutti, 2000). A división interna do país viña sentíndose desde a época da unificación (1859), durante a cal a *questione meridionale* foi, durante décadas, o maior problema do novo estado, que se enfrontou a enormes dificultades para gobernar as rexións do sur: aínda que as elites meridionais aceptaron o Estado, non o fixo así a poboación do sur e, durante algúns períodos, certos territorios marxinais viviron frecuentes episodios de guerrilla rural¹. Na socioloxía internacional sentíase desde facía tempo un grande interese polo sur de Italia e o seu atraso, como se verá máis adiante, de maneira que pronto se formulou a segunda pregunta para a investigación acerca desta división: cales son as causas do persistente, e ás veces crecente, atraso do sur con respecto ao norte?

Cando os investigadores estadounidenses comezaron o seu traballo sobre as rexións italianas, as teorías da modernización (incluíndo a maior parte do marxismo) adoitaban enfatizar o impacto dos factores socioeconómicos sobre as institucións, mentres que outra liña de pensamento, que se remontaba a Platón, Tocqueville e Weber, enfatizaba os factores socioculturais. Esta última producira recentemente un par de estudos importantes acerca do caso italiano, que influenciaron o traballo de Putnam e os seus colegas. O primeiro foi o influínte estudo das comunidades de Edward Banfield (1958): Banfield estudou unha pequena vila do sur de Italia e atopou unha ausencia xeneralizada de espírito 'público', entendido como a capacidade de actuar para o ben da comunidade enteira no canto de para o propio; si atopou, en cambio, un comportamento que chamou 'familismo² amoral', é dicir, o fomento dos intereses particulares (principalmente os da familia estendida) en detrimento dos xenerais. Atribuíu, pois, polo menos parte do atraso do pobo á difusión do familismo amoral e á falta de espírito público. O segundo estudo foi a comparación que fixeron Almond e Verba (1963) da cultura política de cinco países. O devandito estudo, que tiña o significativo título de *The Civic Culture*, apuntaba a hipótese de que as crenzas, sentimentos e valores, determinados principalmente pola socialización, exercen unha influencia significativa sobre o comportamento político, e poñía a proba esta hipótese por medio dun estudo de cinco países (Estados Unidos, Reino Unido, Italia, Alemaña

e México). A 'cultura cívica', o concepto que daba título ao libro, é unha especie de cultura política onde hai "confianza mutua entre os votantes, unha mente serena e racional, coñecemento estendido, capacidade analítica e deferencia cara á xerarquía e a autoridade" (Almond, 1998: 20). Comparando os datos recompilados nos cinco estados incluídos no estudo, Almond e Verba concluíron que a actitude preponderante entre os italianos diverxía significativamente da cultura cívica, e que esta situación creaba "unha cultura política incompatible cun sistema político efectivo e estable" (Almond e Verba, 1963: 496). Á súa vez, esta cultura política podía explicar as debilidades das institucións italianas.

3. OS FUNDAMENTOS DO RENDEMENTO INSTITUCIONAL: CULTURA CÍVICA E CAPITAL SOCIAL

Putnam formula unha hipótese similar para explicar as variacións no rendemento institucional das rexións italianas, aínda que non fala de cultura 'cívica' senón de *civicness*³, concepto definido como "interese nos asuntos públicos e dedicación ás causas públicas" (Walzer, citado por Putnam, 1993: 87). Nas primeiras presentacións dos resultados da investigación (Putnam *et al.*, 1985; Putnam, 1988), o argumento non difería demasiado do de Almond e Verba, e sinalábase a cultura cívica, entendida como un complexo de actitudes individuais, como unha das causas do desenvolvemento territorial diverxente. Con todo, durante os anos seguintes, Putnam deulle máis contido sociolóxico ao termo: tomou o concepto de capital social da teoría da estrutura social de Coleman (1988, 1990) e cambiou o seu contido. Coleman desenvolvera o concepto para explicar os logros individuais sobre a base das relacións sociais que rodean o individuo; Putnam fusionouno co concepto de cultura cívica. A idea subxacente é a de incluír as condicións estruturais asociadas á cultura cívica no concepto mesmo. Así, o concepto de capital social de Coleman, desenvolvido e utilizado ao nivel micro, estendeuse ao nivel macro, facendo referencia a tres fenómenos: primeiro, a presenza na sociedade de redes asociativas que inclúen unha parte substancial da poboación; segundo, a disposición dos seus cidadáns a seguir as regras sociais e políticas existentes, sen abusar do público; terceiro, un alto nivel de confianza impersoal, é dicir, a disposición para confiar en persoas que un non coñece, directa ou indirectamente.

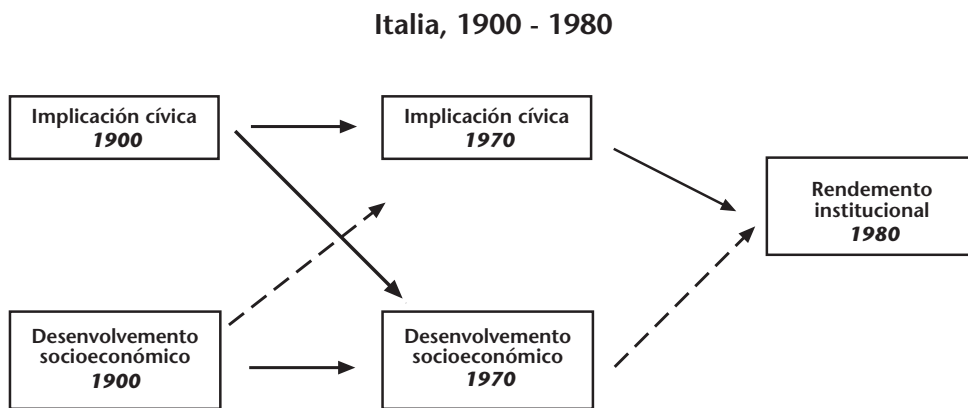
Deste xeito, é posible ter medicións do civismo que non se baseen estritamente nas actitudes, e parece posible dar un paso significativo máis aló do traballo de Almond e Verba sobre cultura cívica. Medindo os niveis de civismo das rexións italianas, e observando as súas correlacións coas medicións de rendemento institucional, Putnam (1993) observa que a correlación é máis alta que a existente entre o nivel de desenvolvemento económico e o rendemento institucional: así pois, podería argüírse que os efectos da cultura cívica sobre o rendemento institucional son maiores que os da economía.

A continuación, Putnam propónse explicar os motivos da pertinaz diferenza nos niveis de cultura cívica das rexións italianas, e dirixe a súa atención á análise histórica: mostra como o norte e o sur de Italia seguiron camiños profundamente diferentes desde un momento moi afastado, polo menos desde o século XIII, cando o país estaba dividido entre os concellos libres do norte e o reino feudal normando do sur. De acordo coa súa hipótese, estes réximes políticos diferentes exerceron un efecto persistente sobre a estrutura social e política das dúas partes do país: nas municipalidades autónomas do norte xurdiu unha clase media urbana relativamente forte, articulada por medio de relacións sociais horizontais e cooperativas, cunhas diferenzas sociais relativamente baixas, capaz ata de desenvolver unha especie de auto-

gobierno 'democrático'; pola contra, no sur, a estrutura xerárquica e fortemente centralizada do reino normando impediu este desenvolvemento cívico: a clase media era débil e a sociedade estaba caracterizada por unha fonda división social entre a elite feudal e as masas campesiñas, cun estado fortemente burocratizado e xerárquico que gobernaba a unha poboación presa da anarquía e a anomía. Distintos resultados económicos viñeron relacionarse con estes camiños sociopolíticos diferentes: no norte "unha rica rede de vida asociativa" e "un grao sen parangón de compromiso cívico" fomentaron o comercio, a banca, a artesanía e o desenvolvemento económico, mentres que no sur a economía continuou estando baseada na terra (Putnam, 1993: 126-7).

Esta distribución desigual da cultura cívica prolongouse, segundo Putnam, durante os séculos seguintes, constituíndo un caso especialmente marcado de 'dependencia histórica' (*path dependence*), a inercia histórica de institucións e comportamento. Putnam aventura que esta dependencia da traxectoria histórica podería explicar as actuais desigualdades en rendemento institucional entre as rexións italianas; o que é máis, aventura que, como suxiren as correlacións simples entre medicións de cultura cívica, desenvolvemento socioeconómico e rendemento institucional, as diferenzas territoriais en Italia poderían explicarse mellor recorrendo á cultura cívica que por medio do desenvolvemento socioeconómico. Para comprobar unha hipótese deste tipo necesítase unha análise lonxitudinal multivariable, para ter en conta as condicións socioeconómicas e socioculturais. Para esta análise, Putnam mediu a cultura cívica e o desenvolvemento económico a principios do século XX e na década de 1970. A figura 1 resume o seu argumento: hai un efecto moi forte de implicación cívica sobre o desenvolvemento socioeconómico e o rendemento institucional, e un efecto débil do desenvolvemento socioeconómico sobre a implicación cívica e o rendemento institucional.

FIGURA 1. Efectos entre a implicación cívica, o desenvolvemento socioeconómico e o rendemento institucional, según Putnam

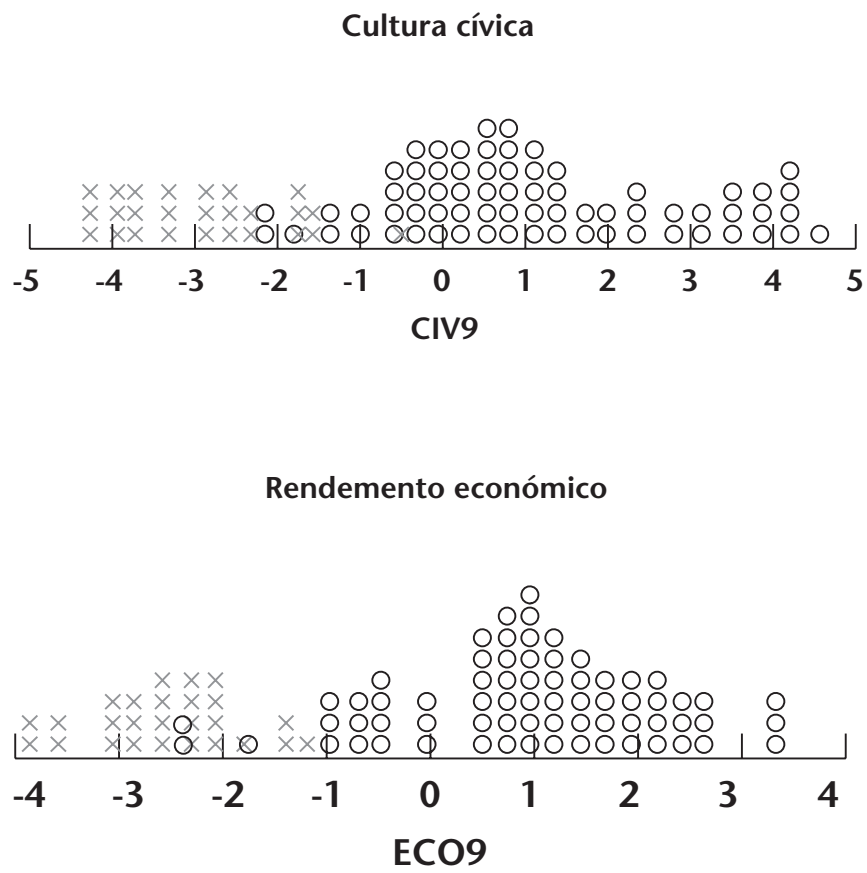

Nota: O grosor das liñas representa a forza do efecto
 Fonte: Putman, 1993

4. UN ACHADO IMPORTANTE E UN DEBATE IMPORTANTE

Os resultados aos que chegaron Putnam e os seus colaboradores con respecto á súa primeira pregunta, a saber, o rendemento institucional das rexións italianas e a división entre norte e sur dentro deste, víronse substancialmente confirmados pola investigación subseguinte (Simoni, 1997). En xeral, as diferenzas internas do país non diminuíron durante as décadas posteriores, como pode verse na figura 2, que mostra a distribución das provincias italianas⁵ en canto a dous indicadores, de cultura cívica e rendemento económico, durante os anos noventa (véxase o apéndice para unha descrición dos datos e as medicións), distinguindo as provincias do norte e do sur. Pode verse o radicalmente diferentes que son o sur e o norte: no caso dos dous indicadores, as distribucións parécense máis a dúas distribucións diferentes que se solapan en parte que a unha soa con valores altos no norte e baixos no sur.

FIGURA 2. Distribución das provincias no norte e no sur de Italia respecto aos índices de cultura cívica e de rendemento económico na década de 1990*

*X= sur_ O= norte

Pero a súa resposta á segunda cuestión, as causas desta diferenza, resultou bastante controvertida: argumentar que a cultura cívica (ou o capital social) é a causa principal das diferenzas territoriais no desenvolvemento italiano e que o factor causal que provocou esas diferenzas remóntase á Idade Media é unha conclusión bastante categórica, que carece case por completo de precedentes na socioloxía empírica actual. Así, se puidesen extraerse xeneralizacións do caso italiano, podería inferirse que Max Weber estaba máis no certo que Karl Marx, e que as ideas e a cultura desempeñan un papel máis importante que o resto da economía política á hora de dar forma á historia. Hai que dicir que Putnam evita coidadosamente facer unha xeneralización tan explícita, pero aínda así a súa conclusión invita á crítica.

O debate acerca dos resultados da investigación acalorouse máis debido á nova dirección, completamente imprevista, que estaba tomando a historia europea a mediados dos anos noventa, cando apareceu o libro: a orde resultante da II Guerra Mundial desaparecera coa caída do muro de Berlín e o nacionalismo estaba reaparecendo como forza social puxante, explotando as diferenzas económicas e culturais dentro dun país como instrumento de mobilización política. O caso da secesión de Eslovenia e Croacia de Iugoslavia é o máis trágico, e a propia Italia presenciou o nacemento dun partido setentrional nacionalista e separatista, a *Lega Nord*, arraigado nas rexións 'cívicas' do norte pero cun notable ton racista na súa propaganda. Este partido pasou da invisibilidade ao goberno local e nacional nuns poucos anos. As divisións territoriais eran, como quen di, a cuestión do día: o libro de Putnam traducíuse inmediatamente ao italiano e publicouno unha importante editorial non académica como un libro de tapa dura de prezo baixo e gran difusión⁶. Cando saíu o libro, Putnam foi ata invitado a presentalo no parlamento, algo infrecuente para un sociólogo, tanto máis para un estranxeiro (Putnam, 1994).

O traballo de Putnam foi tamén recibido con interese, por outras razóns, polos investigadores e outras persoas interesadas no desenvolvemento económico. Como é ben sabido, a década de 1980 non foi boa desde o punto de vista da división global entre norte e sur: coa excepción de Asia oriental, as economías non occidentais e meridionais empeoraron con respecto ás do norte e o oeste, e o consenso neoliberal emerxente trouxo unha crise nos estudos do desenvolvemento e a cooperación internacional. O investimento de capital humano resultou non ser tan efectivo como pensara toda unha xeración de investigadores e políticos, tanto do norte como do sur, e a crise financeira causou graves problemas a numerosas economías meridionais. Así pois, o traballo de Putnam era dobremente interesante: primeiro, porque chamaba a atención sobre a inercia histórica e mostraba o lentos que son os procesos históricos, actuando así como necesario contrapunto das ideas de posguerra sobre modernización rápida e cambio socioeconómico. Desde este punto de vista, tamén adiantou algunhas das leccións dos eventos posteriores a 1989 na Europa do leste, particularmente na antiga Unión Soviética, onde os intentos de introducir a economía de mercado desde cero fracasaron debido á dependencia histórica da época soviética.

Pero para as institucións que traballaban para a cooperación e o desenvolvemento internacionais, un segundo punto era máis importante: o feito de que a teoría de Putnam sinalaba un novo aspecto clave, a cultura cívica, que podía servir para fomentar o desenvolvemento. Os investigadores sobre desenvolvemento prestaron grande atención ao traballo de Putnam (Woolcock, 1998), e institucións internacionais como o Banco Mundial e a OCDE utilizaron profusamente o concepto de capital social como factor de desenvolvemento e posible xeito de fomentalo (Dasgupta e Serageldin, 2000; OCDE, 2001). Desde un punto de vista

teórico, pode verse un paralelismo entre o capital social micro e macro: como demostrara Coleman (1988), o capital social (relacións sociais) pode mellorar o capital humano dun individuo (rendemento educativo), como no caso duns pais que axudan aos seus fillos cos deberes. O mesmo podería dicirse das nacións, e as medicións de capital social poderían converterse nunha parte da renovación xeral dos indicadores de desenvolvemento e a investigación relacionada.

5. COMO FUNCIONA O PODER DO PASADO?

Con todo, o máis importante aquí é a discusión científica que a publicación do estudo incitou. Poden distinguirse polo menos catro vetas na discusión que seguiu ao traballo de Putnam sobre as rexións italianas. A primeira é metodolóxica; un fallo que atoparon os investigadores na análise empírica do rendemento das rexións está relacionado coas cifras: como puido Putnam sacar conclusións dunha análise multivariable que só comprendía vinte casos, tantos como rexións italianas? Ter en conta unha soa variable máis, por exemplo a propia división entre norte e sur, podería cancelar ou debilitar seriamente calquera resultado bivariado que se atopase, por exemplo o relativo á relación entre factores socioeconómicos e socio-culturais (Goldberg, 1996; Ballarino e Schadee, 2005).

A segunda veta está relacionada coa visión, en particular co vigoroso uso que fai o estudo da idea de dependencia histórica: como é posible, preguntan os críticos, explicar algo que acontece no século XX mediante algo que sucedeu seis ou sete séculos antes? Que pasa cos séculos intermedios? A historia moderna italiana, como a de calquera outro país, non é unha repetición estable dun patrón secular. Con respecto á análise empírica de Putnam (véxase a figura 1), como é posible pasar por alto que algo máis, acontecido entre 1900 e 1970, influenciou o rendemento institucional da década de 1980? (Bagnasco, 1994; Sabetti, 1996). Portes (1998) expuxo un argumento metodolóxico similar ao sinalar que a explicación de Putnam é circular: logo de atopar unha correlación entre capital social e rendemento institucional hoxe en día (tempo 0), retrocede ao tempo -1 para medir, e achar, a mesma correlación. Pero deste proceso non pode inferirse unha explicación causal (antes coñecido en socioloxía como indución analítica), porque descarta desde o principio explicacións alternativas sen sometelas a unha proba empírica.

En terceiro lugar, os comentaristas que propuxeron un nesgo de variable omitida propuxeron tamén novos factores para encher o oco entre as raíces históricas e os fenómenos contemporáneos de diferenzas territoriais en Italia. Un era o contexto internacional e xeopolítico, dado que a análise de Putnam estaba estritamente circunscrita aos territorios da Italia contemporánea, ata cando estudaba un período durante o cal Italia non era máis que un termo xeográfico. Italia ocupa unha posición central entre o mundo mediterráneo e o norte de Europa; é a herdeira dun imperio cosmopolita como o romano e a sé dunha autoridade relixiosa supranacional como a Igrexa católica; estaba na fronteira dunha gran división xeopolítica tras a II Guerra Mundial: todas estas circunstancias fan que os factores xeopolíticos sexan moi importantes durante toda a historia italiana (Piselli, 1999).

Outro factor relevante sinalado polos críticos era a política, que o método de investigación de Putnam trata como unha simple variable dependente; pode ser considerada unha variable independente, cun impacto significativo sobre o desenvolvemento: o argumento de Putnam sobre as diferenzas, na Italia medieval, entre as comunidades do norte e a monarquía normanda do sur podería admitir tanto contido político como o sociocultural que Putnam lle atribúe (Foley e Edwards, 1996; Trigilia, 1999). Ata na historia recente de Italia pode verse

unha división política, onde os partidos socialista e comunista participan máis nos gobernos locais do norte que nos do sur (Pasquino, 1994).

A cuarta veta das críticas é a máis conceptual e a máis interesante para esta discusión. O problema analítico xeral refírese ás relacións entre cultura cívica, capital social e rendemento económico e institucional, que, en moitos sentidos, non están demasiado claras. Un primeiro problema é a conexión entre capital social e cultura cívica: en principio, a idea de unificar ambos os conceptos é brillante, como a de engadirlle a etiqueta de 'capital', pero ao cabo aparecen numerosos problemas. Un concepto híbrido pode carecer de precisión analítica: usar o mesmo termo para indicar capital social e cultura cívica pode carrexar o risco de confundir a causa, é dicir, o capital social como trazo estrutural dunha sociedade, co efecto, é dicir, a cultura cívica como unha actitude dos seus habitantes. As dúas cousas deben ser diferenciadas, dado que é fácil observar relacións sociais que non conducen á cultura cívica, como é o caso do crime organizado (Portes e Mooney, 2002).

Partindo destes problemas, os sociólogos económicos traballaron moito para especificar mellor que debe analizarse como capital social ao nivel micro; por exemplo, distinguindo entre capital social 'que ata' e capital social 'que une'. O primeiro termo refírese ás relacións sociais que definen grupos compostos de individuos con relacións frecuentes dentro do grupo e escasas relacións fóra del, mentres que o segundo se refire a relacións dentro do grupo que tenden pontes con grupos diferentes e polo demais separados (Portes, 1998; Portes e Mooney, 2002). Con todo, a construción conceptual de capital social 'que une', aínda que se etiquete con distintos termos, demostrou desde hai tempo que é útil para a investigación a nivel individual acerca do mercado de traballo ('lazos débiles', Granovetter, 1974) e acerca das carreiras organizativas ('buracos estruturais', Burt, 1992). Unha persoa que se atope nunha posición mediadora entre diferentes grupos pode aproveitarse da devandita posición, por exemplo explotando na súa interacción cun grupo información obtida doutra; pero, neste sentido, o capital social é unha especie de ben posicional (Hirsch, 1976) que non pode repartirse entre demasiados individuos sen diminuír o seu valor.

Outro problema analítico está vinculado coa relación entre dúas das dimensións do concepto de capital social/cultura cívica tal e como o define Putnam: a presenza de redes asociativas e sociais densas como trazo estrutural dunha sociedade e a confianza xeneralizada como actitude dos membros da sociedade. Os estudos a escala individual compilaron datos acerca de, por unha banda, a afiliación asociativa e a densidade de redes e, pola outra, as actitudes e o comportamento de confianza; pero, segundo a investigación recente, a asociación entre a participación asociativa dun individuo, ou o tamaño das súas redes sociais, e as súas actitudes de confianza resulta ser xeralmente débil e pouco significativa, e nalgúns casos ata negativa (Lin, 2001; Ballarino, 2005; Chiesi, 2006). Este é un problema importante, pois podería especularse sobre unha concatenación causal que comezase polas redes e os contactos frecuentes, a través de asociacións entre membros dunha sociedade, que aumentan as súas actitudes e comportamentos de confianza, dando como resultado final un bo rendemento económico a nivel social, dado que é sabido que a confianza mellora a cooperación e que isto á súa vez mellora o espírito emprendedor e a cooperación económica (Helliwell e Putnam, 2000; Torsvik, 2000; Kenworthy, 2001).

Un terceiro problema analítico está relacionado co propio nivel analítico: como se mencionou xa, o capital social foi desenvolvido por Coleman como un concepto propio do nivel micro que indicaría a posibilidade dos individuos para aproveitar as relacións e as estruturas

sociais, existentes independentemente pero susceptibles de ser utilizadas para os fins do individuo. As relacións sociais existentes na familia, na veciñanza, no posto de traballo e en todos os demais sitios poden medirse e analizarse como un factor determinante dos resultados do individuo na súa educación, a súa carreira ou o seu benestar psicolóxico. A idea de Putnam é que o mesmo se pode dicir das sociedades: cantas máis relacións sociais existan nunha sociedade determinada, máis recursos terá esta á súa disposición. Pero nese caso é imperativo mostrar os mecanismos responsables de semellante efecto: de que xeito teñen as asociacións, a confianza e as redes sociais un impacto positivo sobre a economía? (Bagnasco, 1999; Torsvik, 2000). Como se viu máis arriba, ata agora as especificacións da relación causal entre os niveis micro e macro non foron convincentes, e no caso do capital social non parece posible falar de mecanismos de agregación para efectuar a transición do nivel micro ao macro, como se fai, por exemplo, na teoría da acción baseada na utilidade marxinal dentro do campo da análise económica.

Argumentouse, con todo, que o vínculo entre o capital social como propiedade individual e como trazo do sistema social hai que buscalo no nivel medio, que inclúe as organizacións e as relacións entre organizacións (Chiesi, 2006). Por exemplo, o economista político e sociólogo do traballo John Locke (1995) estudou os conflitos industriais no norte de Italia durante os anos setenta e oitenta, e observou unha gran diferenza entre dúas grandes cidades industriais do norte de Italia, polo demais bastante parecidas: en Milán a reestruturación industrial non provocou un conflito social e político de vulto mentres que en Turín si. Isto explicouno referíndose ás diferenzas observadas na estrutura das redes entre organizacións que se daban en cada unha das cidades, incluíndo os partidos políticos, os sindicatos, as asociacións da patronal, os municipios e outras institucións importantes para a economía política e as relacións laborais. As redes entre organizacións de Turín resultaron estar bastante divididas entre o lado do capital e o dos traballadores, con escasos contactos entre eles, mentres que as de Milán estaban menos separadas e había contactos entre os dous bandos en conflito. Esta explicación causal parece bastante verosímil, pero por desgraza baséase na reconstrución feita polo autor de accións e interaccións que non observou directamente, senón que as reconstruíu narrativamente a partir de entrevistas e documentación. Non había medicións directas das redes entre organizacións, cousa que debilita notablemente a hipótese.

6. UN BOSQUEXO EMPÍRICO PARA O CASO ITALIANO

Como se apuntou máis arriba, moitos investigadores viron nesta análise estatística unha das grandes fraquezas do argumento de Putnam acerca da relación entre capital social e rendemento económico: o número de casos estudados é baixo, os indicadores non son homoxéneos e o libro de 1993 non demostra que o resultado sexa invulnerable á introdución de variables alternativas⁷. Así pois, resulta interesante proporcionar algunha evidencia empírica sobre as relacións recollidas na figura 1 para o mesmo caso italiano analizado por Putnam, pero utilizando noventa e cinco provincias no canto de vinte rexións para, aumentando os números, incrementar a fiabilidade dos resultados. Por desgraza, a este nivel non pode medirse o rendemento institucional, porque os gobernos provinciais teñen moita menos autonomía e moitos menos recursos que os rexionais, de maneira que non hai datos dispoñibles polo que a isto respecta. Xa que logo, a análise restrinxirase á relación entre cultura cívica e rendemento económico entre os anos oitenta e os noventa, que é o período para o cal existen datos comparables sobre Italia. Os datos referentes á cultura cívica son os mesmos que usou

Putnam, ou o máis parecido posible: utilízanse indicadores de número de lectores de prensa diaria, número de votantes e densidade asociativa (véxase o apéndice), unificados nun índice aditivo sinxelo (CIV). Doutra banda, para o rendemento económico utilízanse diversos indicadores (véxase o apéndice para os motivos e detalles respecto diso). Tanto os indicadores cívicos (CIV) como os económicos (EC) calculáronse para tres décadas: a de 1980, a de 1990 e a de 2000. A táboa 1 mostra a matriz de correlación bivariable para os dous indicadores e os tres puntos cronolóxicos. A correlación simple entre ambos os índices en cada período (en negra na táboa) é bastante alta, ao redor de 0,80, pero é fácil ver que as correlacións entre medicións repetidas de cultura cívica, por unha banda, e rendemento económico, pola outra, (autocorrelacións) son definitivamente máis altas, ao redor de 0,90.

Táboa 1. Correlacións de dúas variables entre índices de cultura cívica y rendemento económico nas provincias italianas: décadas de 1980, 1990 y 2000*

	civ8	ec8	civ9	ec9	civ0	ec0
civ8	1.0000					
ec8	0.8074	1.0000				
civ9	0.9155	0.7833	1.0000			
ec9	0.7998	0.9222	0.7547	1.0000		
civ0	0.8703	0.7993	0.9184	0.7477	1.0000	
ec0	0.8437	0.9391	0.7905	0.9671	0.7903	1.0000

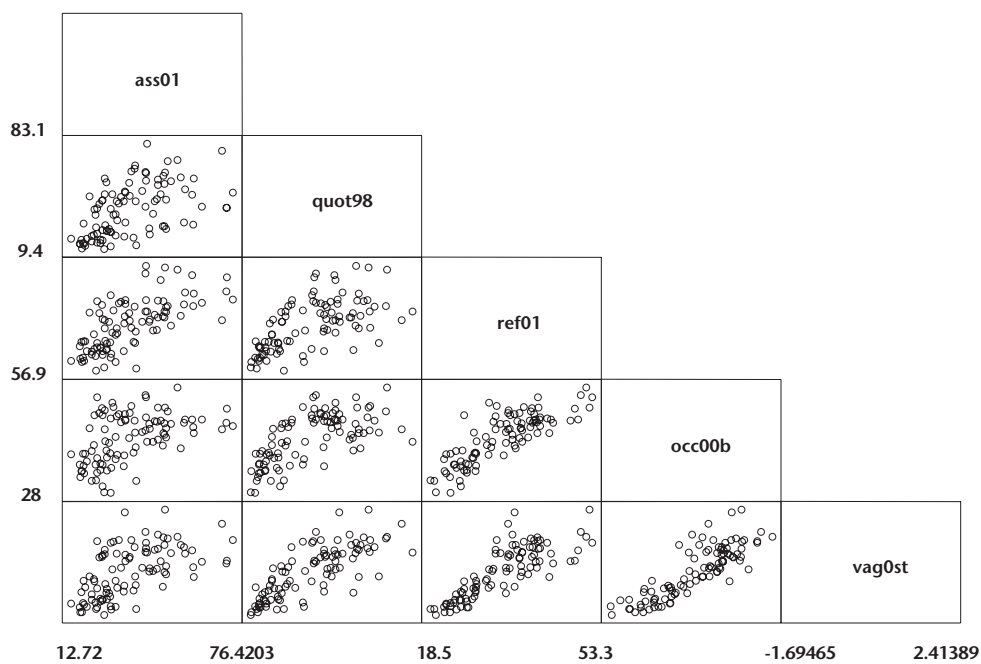
* Véxase o texto para as definicións e as etiquetas das variables

Para poñer a proba as hipóteses causais referentes ás relacións a través do tempo entre cultura cívica e rendemento económico é necesaria unha análise retrospectiva, para medir o impacto entre as dúas variables nun momento dado, contemplando o estado previo de ambas. A retrospección da cultura cívica na década de 2000 en comparación coa cultura cívica e o rendemento económico da década de 1980 é, así pois, semellante ao deseño analítico de Putnam, como aparece na figura 1. O efecto da cultura cívica pasada é maior que o do rendemento económico pasado, pero a diferenza non é grande: o valor do coeficiente beta, que expresa a intensidade da relación causal a partir das diversas escalas de medición, é de 0,65 para a cultura cívica pasada, mentres que para o rendemento económico pasado é 0,28 (poden verse os resultados detallados no apéndice, táboa A1). Para completar a proba, é necesario retrotraer o rendemento económico da década de 2000 ao rendemento económico e a cultura cívica da década de 1980: se os resultados de Putnam fosen correctos, podería esperarse un coeficiente beta máis alto para a cultura cívica que para o rendemento económico,

pero sucede o contrario. O coeficiente beta da cultura cívica é 0,25, mentres que o do rendemento económico é 0,74 (poden verse os resultados detallados no apéndice, táboa A2).

Pode realizarse unha proba máis compacta (pero estatisticamente equivalente) por medio dun modelo causal simple, reproducindo a estrutura da figura 1 pero excluindo o rendemento institucional. Un modelo causal utiliza a matriz correlativa entre as variables (neste caso, mostrada na táboa 1) para estimar as relacións causais entre as variables, definidas tal e como o analista especifique as relacións de interese. O modelo corresponde a un conxunto de retrospexións estimadas xuntas, para conseguir unha única medición do ben que se ensamblan e medicións separadas de variación inexplicada para as variables dependentes⁸. Os resultados da estimación do modelo, xunto coa súa estrutura, aparecen na figura 3.

FIGURA 3. Diagramas de dispersión de medicións de cultura cívica e rendemento económico nas provincias italianas: década de 2000*

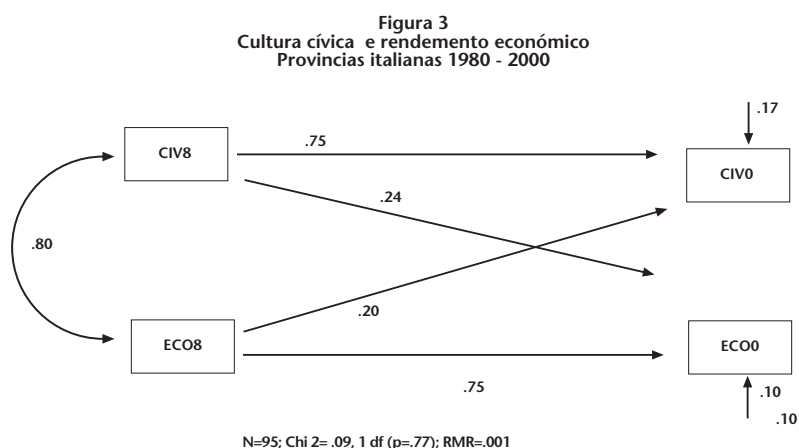

* Véxase o texto para as definicións das variables

Para entender a figura hai que ter en mente algunhas regras gráficas de modelado estrutural: os cadros son variables, as frechas curvas representan covariación sen que se supoña causa, as frechas rectas representan relacións causais e as frechas que chegan desde o exterior representan a variación de variables dependentes que o modelo non explica. Os coeficientes presentados son coeficientes de retrospexión estandarizados (betas), e a figura inclúe medicións do ben que se ensamblan, o que fai posible que se acepte o modelo. Tendo isto en conta, pode verse que o modelo confirma os resultados das dúas retrospexións xa mencionadas e, o que é máis importante, non confirma os resultados de Putnam respecto do efecto da cultura cívica sobre o rendemento económico. Resumindo as conclusións, pode dicirse que: 1) utilizando como patrón o nivel inicial de rendemento económico, a cultura cívica ten sobre o rendemento económico un efecto de vinte anos; 2) hai tamén un efecto oposto, máis ou menos equivalente, do rendemento económico sobre a cultura cívica, usando como patrón o nivel inicial de cultura cívica. Putnam non atopou este efecto (Putnam, 1993, capítulo 5, nota 143). O que é máis, e máis importante, hai que engadir que 3) ambos os efectos son moito máis débiles que as correlacións a través do tempo: mentres que estas últimas son 0,75 para as dúas ecuacións, aqueles son 0,20 (economía sobre cultura cívica) e 0,25 (cultura cívica sobre economía), e que 4) non hai efecto entre economía e cultura cívica en 2000.

Estes resultados apuntan a que a cultura cívica e o rendemento económico son dous fenómenos diferenciados, (fortemente) relacionados en lapsos prolongados de tempo pero relativamente independentes a curto prazo⁹. Esta evidencia contradi a tese sociocultural de Putnam, e remítese á opinión tradicional da socioloxía contemporánea, que polo xeral non adoita optar por Karl Marx nin Max Weber, senón que prefere unha postura máis pragmática sobre a relación entre fenómenos socioculturais e socioeconómicos.

Outro tema debatido polos lectores de Putnam é ata que punto é apropiado identificar varios fenómenos baixo a etiqueta común de capital social. A figura 3 proporciona certa evidencia indirectamente relevante para este problema: mostra a matriz correlativa para as tres medicións de cultura cívica e as dúas de rendemento económico que se utilizaron para calcular os índices aditivos usados na análise contida máis arriba (véxase o apéndice para máis detalles sobre datos e medicións).

A figura (do mesmo xeito que a matriz correlativa para as mesmas variables, presentada na táboa A3 do apéndice) demostra que as correlacións bivariábeis entre compoñentes do índice de cultura cívica utilizado por Putnam, e polas análises de máis arriba, son fortes, pero distan de ser perfectas, dado que oscilan entre 0,48 e 0,65. En cambio, a correlación entre os dous compoñentes de rendemento económico é máis alta, ao redor de 0,84. Pero o que nos interesa aquí non é este extremo en particular, senón algo máis xeral: a figura evidencia que as medicións agregadas de cultura cívica, que se adoitan usar para as comparacións, son resultado dun intenso proceso de abstracción analítica dos fenómenos realmente observados. Isto non significa que a cultura cívica e o capital social non poidan ser medidos, como argumentaron algúns estudosos (Piselli, 1999); pero si que hai que ter moito tento á hora de usar este tipo de medicións agregadas, especialmente nos casos en que desta evidencia se infiran xeneralizacións. Necesítase moito tacto cando se explican procesos sociais por medio de interpretacións que, ás veces, repousan sobre premisas empíricas fráxiles.

7. DE ITALIA AOS ESTADOS UNIDOS

Tras Italia, Putnam e os seus colaboradores interesáronse polos Estados Unidos, onde a dispoñibilidade de mellores datos permite aos investigadores ter moitos máis detalles empíricos á hora de medir o capital social. O libro resultante (Putnam, 2000) é un gran fresco empírico acerca do capital social (asociacións, redes e confianza) nos Estados Unidos, e tivo aínda máis éxito que o libro sobre Italia, ademais de servir como fundamento dun ambicioso proxecto para comparar varias nacións desde o punto de vista do capital social (Putnam, 2002).

O que nos interesa aquí é que o argumento central que resulta da investigación sobre as rexións italianas, a saber, o vínculo entre capital social, cultura cívica e rendemento económico ou institucional, non ocupa o centro deste traballo. Por que? Para responder a esta pregunta, hai que prestar atención ao xeito en que Putnam ten en conta as críticas antes mencionadas (véxase a sección 5). Deixando de lado as discusións estatísticas, un primeiro eixe do debate relaciónase coa visión da investigación, especialmente en canto ao seu uso da historia e a importancia concedida ao concepto de dependencia histórica. A investigación acerca dos Estados Unidos non adopta unha postura determinista e utiliza de xeito moi medido o concepto de dependencia histórica: ata cando xorde algunha evidencia que podería interpretarse como proba dunha forte dependencia histórica, o autor é moi prudente. Por exemplo, presentando a cuarta sección do libro, destaca case de pasada un gran parecido entre a actual distribución territorial do capital social en Estados Unidos e a distribución territorial das etnias, de maneira que hai máis capital social onde hai máis descendentes de inmigrantes escandinavos; por outra banda, hai unha correlación inversa entre a antiga difusión da escravitude e a cultura cívica (Putnam, 2000: 290-5). Con todo, non comenta estes fenómenos. Ata o feito de que o conxunto do capital social dos Estados Unidos veña diminuíndo desde hai décadas é considerado como un feito empírico, que podería invertirse (Putnam, 2000: 25).

Un segundo eixe do debate propoñía unha serie de variables independentes, entre as cales non se atopaba a cultura cívica, como posibles explicacións da división entre norte e sur en Italia. Tamén neste caso as críticas parece que tiveron algún efecto: explicando a tendencia do capital social nos Estados Unidos do século XX, Putnam (2000) utiliza moitos dos factores aos que apuntara durante a discusión da súa obra sobre Italia, como o contexto xeopolítico e a política. Por exemplo, a súa interpretación da Era Progresista concede importancia tanto ao capital social como á iniciativa política, e suxire unha relación mutua entre ambos os factores.

Pero, e os mecanismos que unen o capital social, a cultura cívica e o rendemento económico? O terceiro eixe das críticas á investigación sobre as rexións italianas reclamaba explicacións máis detalladas destes vínculos. No seu primeiro capítulo, Putnam (2000) cita por extenso a distinción antes mencionada entre capital social que ata e capital social que une, pero non a ten apenas en conta cando pasa ás análises empíricas. No capítulo oitavo discute un dos puntos empíricamente máis débiles da concatenación causal que podería unir capital social, cultura cívica e rendemento económico, a saber, a relación entre redes sociais e actitudes individuais de confianza; pero o seu tratamento do tema dista de ser satisfactorio, pois conclúe que “as frechas causais entre participación cívica, reciprocidade, honestidade e confianza social están tan enmarañadas como espaguetes revoltos” (Putnam, 2000: 137). En todo caso, as análises empíricas incluídas na cuarta sección do libro, referente aos estados da Unión, non prestan demasiada atención á teoría ‘sociocultural’ do desenvolvemento proposta ao interpretar o caso italiano. Do conxunto de retrospeccións transversais de variables múltiples que predín diversos resultados do benestar social¹⁰, moitas demostran que o efecto do capital social¹¹ non é maior, e moitas veces é inferior, que o doutras variables que miden factores estruturais como a estratificación da riqueza (a taxa de pobreza) ou a composición social (a composición étnica da poboación).

8. COMENTARIOS PARA CONCLUIR

Neste artigo abordouse un tema clásico das ciencias sociais: o impacto dos factores culturais e estruturais sobre o rendemento institucional e económico das unidades territoriais. Isto tratouse por medio dunha discusión da investigación de R. D. Putnam e os seus colaboradores sobre as rexións italianas, investigación que renovou o interese especializado e xeral nestes temas. Esta renovación foi esporeada pola controvertida interpretación que propoñía da división territorial italiana entre norte e sur: tras observar atentamente a división e os seus efectos sobre o rendemento institucional das rexións, Putnam propón unha explicación cultural-histórica da diferenza, baseada no diferente legado a longo prazo da cultura cívica no norte e no sur de Italia, e atribúe este legado diferente á historia das dúas partes do país.

Esta conclusión tan tallante debateuse moito, e a evidencia empírica sobre a que se sustenta foi moi criticada. Como se mostrou empíricamente máis arriba, unha conclusión baseada na preeminencia dos factores culturais sobre os sociais á hora de explicar os resultados sociais é claramente insostible no caso italiano. A análise empírica presentada aquí demostrou que a cultura cívica e o rendemento económico son dous fenómenos diferentes, (profundamente) relacionados en lapsos longos de tempo, pero relativamente independentes a curto prazo. Así, non cabe esperar que as políticas que traten de mellorar o rendemento económico por medio dalgún tipo de intervención sobre a cultura cívica (ou ao contrario) teñan un grande impacto a curto prazo. O propio Putnam parece reflexionar minuciosamente sobre estes problemas: o seu posterior traballo sobre os Estados Unidos adoptou unha postura diferente, usando moito máis prudentemente as explicacións históricas a longo prazo (dependencia histórica) e prestando máis atención aos problemas conceptuais suscitados pola identificación de cultura cívica e capital social.

A modo de conclusión, pode seguirse un recente e fidedigno estudo de campo (DiMaggio, 1994) e considerar que poida que non exista algo como o *problema* da relación entre cultura e estrutura, ou entre as ideas e a economía. Poida que isto sexa certo, e sen dúbida éo, pero tamén podería engadirse que falar dun problema non significa necesariamente ter a pretensión de resolvelo dunha vez por todas, e que con frecuencia o progreso das ciencias sociais sacou partido ata deste tipo de discusións abstractas.

Notas

- 1 Nos libros de texto de historia italianos este fenómeno ten un nome específico: il brigantaggio (bandidaxe). En realidade, foi unha mestura de política reaccionaria, instigada pola dinastía borbónica no exilio e a igrexa católica, antigos gobernantes do sur, e conflito económico contra a modernización.
- 2 Utilízase aquí 'familismo', vocábulo inexistente en galego, por entender que o concepto difire nos seus matices doutros como 'clientelismo', 'amiguismo', 'enchufismo', e porque parece que, nas ciencias sociais e políticas, o seu uso está relativamente estendido (N. do T.).
- 3 Non existe un equivalente galego de *civicness*, vocábulo inexistente en inglés. No seu lugar utilízase, polo xeral, 'cultura cívica', excepto nos contextos en que pode aplicarse a forma 'cívismo', de significado máis restrinxido (N. do T.).
- 4 Só unha minoría da poboación tiña dereitos civís, pero esta minoría podía chegar a unha décima parte da poboación.
- 5 A provincia é unha unidade administrativa menor que a rexión e con menos poder. Na actualidade hai cento dez, pero ata os noventa houbo noventa e cinco. Para efectuar comparacións, os investigadores que traballan lonxitudinalmente teñen que reducir as actuais ás antigas noventa e cinco; iso é o que se fixo neste caso.
- 6 Na parte traseira da sobrecuberta da edición italiana pode lerse que o libro é "a contribución máis importante ao coñecemento do noso país que se publicase nos últimos anos".
- 7 Véxase por exemplo a nota 145 da páxina 237, onde cita unha especificación sen achegar probas.
- 8 Véxase Bollen (1989) para os modelos causais. En Ballarino e Schadee (2005) poden atoparse máis detalles sobre este tema, así como modelos lonxitudinais máis elaborados acerca de cultura cívica e rendemento económico nas provincias italianas.
- 9 A fiabilidade deste modelo púxose a proba utilizando outros indicadores e outras medicións (véxase Ballarino e Schadee, 2003, 2005).
- 10 Os indicadores inclúen o benestar infantil, o rendemento escolar, a delincuencia e a violencia, a sanidade, a evasión de impostos e a igualdade económica e cívica.
- 11 Medido como un índice factorial que inclúe doce medicións de: densidade asociativa cívica e social, activismo político, participación electoral, voluntariado, sociabilidade informal e confianza impersoal.
- 12 De feito, no capítulo cuarto, Putnam (1993) mide a 'modernidade económica' das rexións italianas a través dunha puntuación factorial calculada por medio da renda e o produto bruto per capita, a porcentaxe de emprego na agricultura e a industria e a porcentaxe de valor engadido procedente da agricultura e da industria. Utiliza esta medición para analizar a relación entre a economía e o rendemento institucional. No capítulo quinto, ademais desta análise, cita (páxina 237, nota 145) outra que utiliza a renda per capita como indicador de desenvolvemento e dá idénticos resultados.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Acemoglu, D., Johnson, S. e Robinson, J. A. 2001. 'The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation', *American Economic Review*, 91.
- Almond, G. 1988. 'The Intellectual History of the Civic Culture Concept', en G. Almond e S. Verba (eds.). *The Civic Culture Revisited*. Newbury Park: Sage.
- Almond, G. e Verba, S. 1963. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bagnasco, A. 1994. 'Regioni, tradizione civica, modernizzazione italiana: un commento alla ricerca di Putnam', *Stato e Mercato*, 40.
- Bagnasco, A. 1999. 'Teoria del capitale sociale e *political economy* comparata', *Stato e Mercato*, 57.
- Ballarino, G. 2005. *Social Capital of Italian Entrepreneurs: Measures, Mechanisms, Effects*, conferencia pronunciada no congreso anual da SASE, Central European University, Budapest.
- Ballarino, G. e Schadee, H. 2003. 'Senso civico e performance economica. Un'analisi longitudinale delle province italiane, 1980-2000', *Inchiesta*, 139.
- Ballarino, G. e Schadee, H. 2005. 'Civicness and Economic Performance. A Longitudinal Analysis of Italian Provinces, 1980-2000', *European Sociological Review*, 21 (3).
- Banfield, E. 1958. *The Moral Basis of a Backward Society*. New York: The Free Press.
- Bollen, K. A. 1989. *Structural Equations with Latent Variables*. New York: Wiley.
- Burt, R. 1992. *Structural Holes*. Cambridge: Harvard University Press.
- Chiesi, A. 2006. *Social Capital and Economic Performance of Small Entrepreneurs in Italy. An Exercise of Measurement Using NA Techniques*, relatorio presentado na sesión RC45 Rational Choice "Social Networks and the Economy", congreso mundial da ISA, Durban.
- Chiesi, A. 1998. 'La specificità della terziarizzazione in Italia. Un'analisi delle differenze territoriali della struttura occupazionale', *Quaderni di Sociologia*, XLII (17).
- Coleman, J. S. 1988. 'Social Capital in the Creation of Human Capital', *American Journal of Sociology*, 94 (suplemento).
- Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Belknap Press.
- Dasgupta, P. e Serageldin, I. (eds.) 2000. *Social Capital. A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank.
- DiMaggio, P. 1994. 'Culture and Economy', en N. Smelser e R. Swedberg (eds.). *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton/New York: Princeton University Press/Russell Sage Foundation.
- Foley, M. e Edwards, B. 1997. 'Escape from Politics? Social Theory and the Social Capital Debate', *American Behavioral Scientist*, 40 (5).
- Goldberg, E. 1996. 'Thinking About How Democracy Works', *Politics & Society*, 1.
- Granovetter, M. 1974. *Getting a Job. A Study of Contacts and Careers*. Cambridge: Harvard University Press.
- Helliwell, J. F. e Putnam, R. D. 2000. 'Economic Growth and Social Capital in Italy', en P. Dasgupta e I. Serageldin (eds.). *Social Capital. A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank.
- Hirsch, F. 1976. *Social Limits to Growth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kenworthy, L. 2001. 'Social capital, Cooperation and Economic Performance', en B. Edwards, M. Foley e M. Diani (eds.). *Beyond Tocqueville. Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective*. Hanover: Tufts University.
- Lin, N. 2001. *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Locke, J. 1995. *Remaking the Italian Economy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mortara, A. (ed.) 1985. *Le associazioni in Italia*. Milano: Angeli.
- Mutti, A. 2000. 'Particularism and the Modernization Process in Southern Italy', *International Sociology*, 15 (4).
- OCDE 2001. *The Well-being of Nations. The Role of Human and Social Capital*. Paris: OCDE.
- Pasquino, G. 1994. 'La politica eclissata dalla tradizione civica', *Polis*, 2.

- Piselli, F. 1999. 'Capitale sociale: un concetto situazionale e dinamico', *Stato e Mercato*, 57.
- Portes, A. 1998. 'Social Capital: its Origin and Applications in Modern Sociology', *Annual Review of Sociology*, 24.
- Portes, A. e Mooney, M. 2002. 'Social Capital and Community Development', en M. Guillén, R. Collins, P. England e M. Meyer (eds.), *The New Economic Sociology. Developments in an Emerging Field*. New York: Russell Sage Foundation.
- Putnam, R. D. 1988. 'Institutional Performance and Political Culture: Some Puzzles about the Power of the Past', *Governance*, 1.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. 1994. *La tradizione civica nelle regioni italiane: presentazione del volume edito da A. Mondadori editore, Roma 19 ottobre 1993*. Roma: Camera dei deputati.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. D. (ed.) 2002. *Democracies in Flux. The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
- Putnam, R. D., Leonardi, R. e Nanetti, R. E. 1985. *La pianta e le radici. Il radicamento dell'istituto regionale nel sistema politico italiano*. Bologna: Il Mulino.
- Simoni, T. 1997. 'Il rendimento delle regioni. Una replica della ricerca di Putnam', *Polis*, 3.
- Torsvik, G. 2000. 'Social Capital and Economic Development: A Plea for Mechanisms', *Rationality and Society*, 12.
- Triglia, C. 1992. *Sviluppo senza autonomia*. Bologna: Il Mulino.
- Triglia, C. 1999. 'Capitale sociale e sviluppo locale', *Stato e Mercato*, 57.
- Woolcock, M. 1998. 'Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework', *Theory and Society*, 27.

APÉNDICE 1: MEDICIÓNS E DATOS

As análises empíricas utilizan tres das catro medicións que Putnam (1993) utiliza para medir a cultura cívica: participación nos referendos, número de lectores da prensa diaria, densidade asociativa e frecuencia do voto preferencial nas eleccións políticas. Esta última medición non se utiliza aquí porque o voto preferencial se aboliu a principios da década de 1990. En lugar da participación nos referendos utilízase a participación nas eleccións europeas (REF), porque nos anos próximos a 1990 non houbo ningún referendo relevante; con todo, en 2000 houbo un 'referendo constitucional', de maneira que o indicador de cultura cívica de 2000 construíuse sumando a participación nas eleccións europeas de 1999 e a participación no devandito referendo, e dividindo o resultado entre dous. Os datos sobre número de lectores dos diarios non están dispoñibles para as provincias e no seu lugar utilízase unha medición da difusión dos xornais (QUOT, cuxa fonte é Istat). Para a densidade asociativa na década de 1980 utilizamos a mesma fonte de datos que Putnam (Mortara, 1985), excluindo as asociacións deportivas. Para a década de 1990 e a de 2000 as análises utilizan datos publicados por *Il Sole 24 Ore* –o principal xornal económico de Italia–, baseados en cómputos das asociacións 'artísticas, culturais e recreativas' contidas na guía telefónica (ASO). Para obter medicións máis estables, tomouse o valor medio de dous anos para cada indicador en cada punto cronolóxico. Estas medias estandarizáronse por separado e sumáronse para formar un índice de cultura cívica (CIV). Ao contrario que en Putnam (1993), non se utilizaron resultados factoriais, pero os resultados serían os mesmos, porque as correlacións entre os índices aditivos e os resultados factoriais son moi altas.

Putnam non mide o rendemento económico, como se fixo no presente caso, senón o desenvolvemento socioeconómico; os seus indicadores son a taxa de emprego na agricultura, a taxa de emprego na industria e a mortalidade infantil¹². O primeiro indicador non é adecuado

para os períodos recentes: a taxa de emprego na agricultura non varía demasiado en toda Italia entre 1980 e 2000. Na nosa opinión, a mortalidade infantil non é un bo indicador para as relacións que nos interesan neste caso. Sen dúbida, pertence ao rendemento socioeconómico en tanto dá unha indicación do reparto das prestacións nunha sociedade, pero tamén á cultura cívica na medida en que a decisión de repartir as prestacións dun xeito determinado é de seu un indicador de cultura cívica. De feito, os economistas están utilizando as taxas de mortalidade infantil do pasado como variable independente á hora de analizar os efectos institucionais sobre os niveis de renda (Acemoglu, Johnson e Robinson, 2001). Xa que logo, hai risco de contaminación entre os dous conceptos que estamos medindo. En último lugar, a taxa total de emprego na industria non é un indicador fiable de desenvolvemento para as provincias italianas, como apuntou o propio Putnam (1993: 236) e demostrou recentemente Chiesi (1998). Aquí o rendemento económico mídese por medio de dous indicadores estándar: o valor engadido *per capita*, como medida de riqueza (VAG, cuxa fonte é o Istituto Tagliacarne, e os datos foron corrixidos para ter en conta a inflación utilizando coeficientes Istat), e a taxa de emprego, como medida (aínda que aproximada) da capacidade da economía para distribuír a riqueza entre a poboación (OCU, cuxa fonte é Istat). Como no caso da cultura cívica, os indicadores estandarizáronse por separado e sumáronse nun índice (ECO).

APÉNDICE 2: TÁBOAS ADICIONAIS

Tabóla A1. Retrospección da cultura cívica na década de 2000 sobre a cultura cívica e o rendemento económico na década de 1980 nas provincias italianas

Fonte	SS	df	MS	Número de obs =	95
				F(2, 92) =	167.28
Modelo	380.287606	2	190.143803	Prob > F =	0.0000
Residual	104.577605	92	1.1367131	R-squared =	0.7843
				Adj R-squared =	0.7796
Total	484.865211	94	5.15814054	Root MSE =	1.0662

civ0	Coef.	Err. Est.	t	P> t	Beta
ec8	.3333415	.0985489	3.38	0.001	.2775895
civ8	.5757954	.0731236	7.87	0.000	.6462135
_cons	-6.81e-06	.1093865	-0.00	1.000	.

Tabóia A2. Retrospección do rendemento económico na década de 2000 sobre a cultura cívica e o rendemento económico na década de 1980 nas provincias italianas

Fonte	SS	df	MS	Número de obs =	95
Modelo	312.520172	2	156.260086	F(2, 92) =	427.81
Residual	33.6036826	92	.36525742	Prob > F =	0.0000
				R-squared =	0.9029
				Adj R-squared =	0.9008
Total	484.865211	94	5.15814054	Root MSE =	.60437

ec0	Coef.	Err. Est.	t	P> t	Beta
ec8	.7516181	.0558632	13.45	0.000	.740808
civ8	.1848933	.0414507	4.46	0.000	.2455974
_cons	.0003187	.0620066	0.01	0.996	.

Tabóia A3. Correlacións de dúas variables entre medicións de cultura cívica e rendemento económico nas provincias italianas, década de 2000*

	aso01	quot98	ref01	ocu00b	vag0st
aso01	1.0000				
quot98	0.5299	1.0000			
ref01	0.6686	0.6140	1.0000		
ocu00b	0.4803	0.6499	0.8214	1.0000	
vag0st	0.5773	0.7694	0.8165	0.8411	1.0000

* Véxase o texto para a definición das variables e as etiquetas